

О. А. Касьянова, канд. філол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВАРІАТИВНІСТЬ ГУБНИХ ПРИГОЛОСНИХ У МОВЛЕННІ ФІЛОЛОГІВ (на матеріалах відеомарафону #Сковорода300)

Подано артикуляційно-акустичний аналіз українських губних приголосних фонем /b/, /p/, /w/, /m/, /f/, здійсненого на матеріалах відеомарафону #Сковорода300, організованого кафедрою історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Навчально-наукового інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка до 300-річчя українського філософа Григорія Сковороди. Звукові реалізації губних приголосних фонем вивчено на матеріалі сучасного українського мовлення – малої соціальної групи – філологів.

Ключові слова: *варіативність, фонема, звук, приголосний, губний, губно-губний, губно-зубний, сучасне українське мовлення, соціальна група, соціофонетика.*

Актуальність. На сьогодні українській лінгвістиці бракує емпіричного матеріалу, що характеризує різні аспекти змінності мови і мовлення, вивчення яких зокрема є одним із пріоритетних завдань сучасної фонетики, зокрема соціофонетики, яка, незважаючи на сформованість вимовних норм, займається з'ясуванням особливостей індивідуального породження мовлення як показника функціонування мови в соціумі. З огляду на це актуальним є вивчення звукових змін на матеріалі сучасного українського мовлення окремих соціальних груп. У статті описано алофонне варіювання українських губних приголосних фонем, які досить докладно вивчені в системі приголосних фонем сучасної української мови (О. Синявський, Г. Шило, М. Наконечний, А. Багмут, Н. Тоцька, Л. Прокопова, Н. Плющ, Т. Бровченко, Л. Скалозуб, В. Брахнов, Л. Хоменко, Л. Українець, О. Бас-Кононенко та ін.) з акцентом переважно на типізації та системності мовних одиниць. Із ХХ ст. Т. Бровченко, Н. Тоцька, Л. Прокопова, Л. Українець, О. Бас-Кононенко,

А. Багмут, Н. Плющ, П. Вовк, З. Дудник, В. Берковець, О. Іщенко, Н. Вербич та інші науковці почали вивчати мовлення з погляду фізіології та біології, намагалися віднайти акустичні кореляти артикуляційним процесам породження мовлення, закономірності породження мовлення, факти змінності фонетичних явищ. Серед таких досліджень, здійснених у межах традиційної фонетики із застосуванням експериментально-фонетичного методу, і хоч без системного використання понятійно-категорійного апарата соціофонетики, практично були відсутні докладні описи губних приголосних в акустичному та артикуляційному аспектах. Із того часу інтерес до вивчення мовлення в "соціальному контексті" збільшився (М. Вакуленко, Т. Бобкова, О. Касьянова), однак досі лишається актуальним перегляд вимовних норм із застосуванням комплексного аналізу (артикуляційного, акустичного, перцептивного, фонологічного) для вивчення індивідуального породження мовлення, показового з погляду типовості й індивідуальності.

Методика дослідження. Аналіз варіативності губних приголосних у статті здійснено на прикладі малої соціальної групи – філологів, чие мовлення можна вважати реальним відображенням літературної норми зі збереженням якісних типових рис лабіальних фонем української мови на тлі індивідуального вимовного розмаїття. При обранні групи враховано соціофонетичний підхід В. Лабова [8], за яким початком в дослідженні мовних змін є не мовний код, а колектив і комунікація, тобто соціальна група. В основу аналізу лабіальних консонантів покладено принцип, описаний докладно в дисертації О. Касьянкової "Діапазон варіативності губних приголосних у сучасному українському мовленні (експериментально-фонетичне дослідження)" [5], у якій комплексно вивчено звуковий діапазон варіативності губних приголосних, у результаті встановлення якого з'ясовано, що: *"виявлення якомога більшої кількості постійних якісних змін із реальним уживанням сегментів дозволяє простежити певні тенденції в розвитку мови"* [5, с. 4]. Аналіз матеріалів відеомарафону #Сковорода300, організованого кафедрою історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Навчально-наукового інституту філології

КНУ імені Тараса Шевченка в соціальній мережі "Facebook" до 300-річчя українського філософа Григорія Сковороди, можна вважати продовженням вказаного вище експериментально-фонетичного дослідження лабіальних консонантів української мови для виявлення мовної/мовленнєвої варіативності, пов'язаної з різними соціальними ознаками носіїв української мови.

Матеріалом для аналізу губних приголосних слугувало відео з декламуванням творчого доробку Григорія Сковороди, викладені у вільному доступі в мережі "Facebook" під #Сковорода300, що дозволило дослідити візуалізовану артикуляцію аналізованої групи консонантів у поєднанні з аудитивним аналізом в 11 дикторів. Обрані інформанти як джерело дослідження алофонного варіювання губних фонем репрезентативні з погляду – регіонального (всі мовці з різних регіонів України), вікового (для зіставлення було взято відео двох викладачів і дев'ятох представників молоді – баклаврантів і магістрантів) і гендерного (один чоловік і дев'ять жінок) критеріїв. Загальна тривалість опрацьованих відео становить 101 хв і 46 с. У статті узагальнено отримані результати й описано найрепрезентативніші артикуляційно-акустичні картини кожного приголосного обраної групи приголосних.

Аналізуючи лабіальні консонанти, використано такі **експериментально-фонетичні прийоми**: *акустичний* – аудитивний (слуховий) для загальної характеристики звуків та *артикуляційний* – відео зовнішніх артикуляторів, зокрема губної динаміки. Візуалізація роботи губного артикулятора є важливою, особливо з огляду на поєднання губної активності з язиковою у творенні губних приголосних. Робота мовних органів у творенні звуків відзначається різноманітністю, однак носіям певної мови характерні типові рухи артикуляторів, спрямовані на локалізацію в певній ділянці ротової порожнини, на набуття певної форми [5, с. 100].

Кожному звукові властивий певний набір артикуляційних рухів, серед яких дуже важливою, хоч і недостатньо вивченою є губна активність. У фонетичній літературі діяльність губ при творенні звуків описують відповідно до таких параметрів: перший – округлення ротового отвору, що протиставляється

горизонтальному розтягненню (кутиків рота); така активність скорельована із другим параметром – витягуванням губ вперед та їхнім відтягуванням назад; третій параметр – форма і розмір губного резонатора [6, с. 49]. Опис губної діяльності за відеозаписом у нашій статті виконаний з урахуванням цих параметрів. Кожен лабіальний описуємо відповідно до того, які лицьові м'язи візуально напружуються і забезпечують артикуляцію. Тому перед аналізом губної динаміки за візуальною активністю було здійснено загальну характеристику лицьових м'язів у залучених інформантів. Зокрема враховано комплексну роботу таких м'язів: *m.orbicularis oris* коловий м'яз рота – виконує змикання губ, їхнє притискання до зубів [9, с. 45–76]; *m.levator labii superioris* – м'яз-підіймач верхньої губи – піднімає кутики рота і верхню губу; *m.depressor labii inferioris* – м'яз-опускач – опускає нижню губу і кутики рота [9, с. 71]; *m.zygomatikus minor* і *major* – малий і великий виличні м'язи, *m.risorius* – м'яз сміху [2, с. 142] (рис. 1). Під час комплексної роботи цих м'язів формується губна артикуляція: піднімається нижня щелепа, разом із цим у ротовій порожнині рухається язик [7, с. 166].

При аналізі лабіальних консонантів також акцентовано увагу на діяльності найактивнішого при губній роботі колового м'яза рота, динаміка якого залежить від будови губ – верхньої та нижньої, у місцях з'єднання яких є кутики; від губного жолобка (фільтра), який може бути розвиненим (при розвиненому губному жолобку активність колового м'яза рота виразніша) і нерозвиненим залежно від індивідуальних особливостей людини і віку (в дітей фільтр менш виражений) [1, с. 52–53].

У статті губи мовців описуються за товщиною, що пов'язано із положенням передніх зубів і формою прикусу [1, с. 52–53]. Крім цього, верхня губа більш складна за будовою, адже вона межує з основою носа та щічними м'язами, що також беруть участь в артикуляції губних. Таким чином, активність колового м'яза рота залежить від типу губ та їхньої будови, що було враховано при з'ясуванні індивідуальних особливостей губних приголосних у мовленні залучених інформантів.

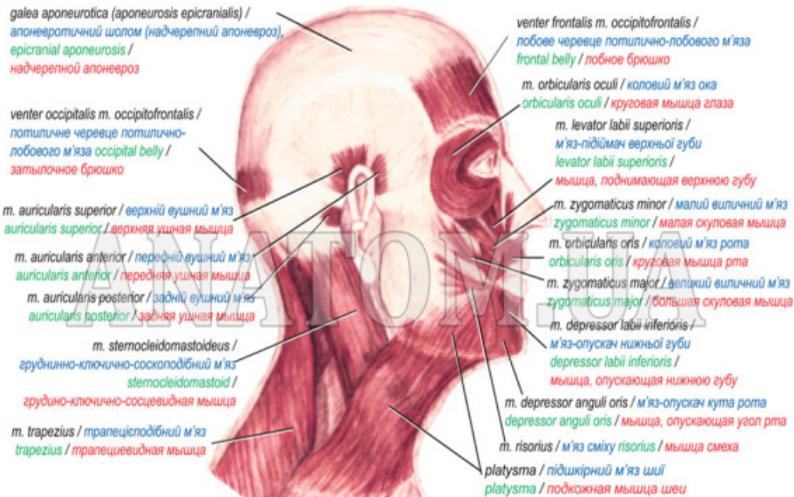

Рис. 1. М'язи голови та шій (правий бік)

(Анатомія людини у 3-х томах. Т. 1 / Головацький А. С.,
 Черкасов В. Г., Сапін М Р. К: Нова Книга, 2010. 368 с.: рис. 142)

Результати дослідження. Варіативність демонструє реальне вживання одиниці в мовній практиці, з одного боку, а з другого – авторитет соціальної поведінки. Тобто кожен акт вимовляння залучених інформантів продемонстрував дещо іншу акустичну та артикуляційну картини, що пов'язано з тим, що в реальному мовленні маємо справу з фонами – індивідуальними реалізаціями алофонів, у яких втілюються ті типові риси, притаманні фонетико-фонологічній системі, до якої належить вимовлений сегмент. За відеозаписом мовлення залучених філологів на основі власних спостережень можемо визначити:

1. З урахуванням губної активності: губно-губний чи губно-зубний звук (місце творення). Губно-губний фокус артикуляції забезпечують виключно губи. При лабіодентальній вимові фокус твориться за рахунок контакту верхніх різців і нижньої губи. Найбільше підгинання нижньої губи під верхні зуби відбувається при реалізації [f], що переважно забезпечує зовнішня поверхня нижньої губи. Серед губно-зубних найбільший ступінь

торкання нижньої губи до верхніх різців зафіксовано у складах із голосними високого ступеня підняття, а найменший – у складах із [a]. Основний фокус творення може бути різним. Так, у мовців із повними (товстими) губами артикулювання лабіальних консонантів більш виражене, яскраво ідентифікується лабiodентальний фокус при [v], [f], при цьому губи не настільки напружені, як у мовців із тонкими губами, у яких спостерігаємо сильніше підтискання губ при артикуляції. За рахунок меншого розміру губ у таких мовців лабiodентальний фокус менш помітний у відео, бо формується за рахунок контакту внутрішньої сторони нижньої губи і верхніх різців. Окрім цього, зовнішній фокус при творенні губно-зубних є іншим, коли в людини нижня губа є повною (товстою), а верхня – тонкою. За таких умов лабiodентальний фокус яскраво виражений та візуально сильний.

2. За рухом лицьових м'язів: губно-губний чи губно-зубний алофон фонемі /v/. При реалізації алофонів [w], [v], [ɥ] спостерігається різний ступінь напруження лицьових м'язів. Так, напружена комплексна робота м'яза сміху, щічних м'язів (великого та малого виличних), а також м'яза – підіймача кутиків рота, є ідентифікатором губно-зубної вимови. Яскраво виражена активність колового м'яза рота і менше напруження інших лицьових м'язів у поєднанні з більшим отвором між губами свідчать про білабіальну вимову. У мовців із повними губами спостерігали більше випинання губ вперед при реалізації [ɥ]. В інформантів із тонкою верхньою і повною нижньою губами подекуди фіксували губно-губну вимову, але без виражених ознак [ɥ] – більшої плавності і "легкості", ніж в інших виявах /v/, випнутих менше вперед губ, ніж при вимові відповідного голосного, і перебування в такому стані впродовж дуже короткого часового проміжку.

3. Спосіб творення: зімкнений чи щілинний губний приголосний. Ознакою зімкнення для губних є повний контакт верхньої і нижньої губ – змикання, яке відбувається в кілька етапів – первинний контакт губ (зімкнення), посилення тиску (концентрація), розведення кутиків рота і розмикання. Кожен

етап реалізація **[b]**, **[p]**, **[m]** має свої вирізняльні риси. Наприклад, губний носовий **[m]** є "менш щільним" (слабкий ступінь щільності, губи слабо напружені) [3, с. 18–24], у порівнянні з зімкнено-проривними **[b]**, **[p]**. При **[b]** – поступове посилення зімкнення (від слабкого до середнього), а розмикання і вибух характеризуються раптовістю. Зімкнення миттєве та різке, контакт губ одразу є сильним (максимальний ступінь щільності), а розімкнення таке ж, як і зімкнення, – миттєве і різке, як і вибух притаманні **[p]**. Серед індивідуальних характеристик відзначимо, що в мовців із повними (товстими) губами при вимові **[b]**, **[p]**, **[m]** спостерігається переважно слабе зімкнення, а в мовців із тонкими губами – сильніше, про що свідчить напруження губ, розведення кутиків рота, активність м'яза сміху і напруження виличних м'язів. При вивченні лабіальних реалізацій було також помічено, що локалізація зімкнення може залежати від нахилу зубів і прикусу. Так, при рівних зубах змикання переважно центральне, а при кривих можна зустріти бічне.

При щілинних губи зводяться і за формою отвору між ними визначаємо круглощілинний чи плоскощілинний звук. Спостереження за динамікою творення щілинних губних показало, що в мовленні дикторів можна помітити реалізацію **/f/**, **/v/** і з круглою щілиною, і з плоскою. Це залежить від індивідуальних (анатоמו-фізіологічних) особливостей мовців та фонетичних умов. Зокрема зафіксовано, що при творенні **[w]** утворюється круглий досить великий отвір між губами, що дозволяє кваліфікувати його як круглощілинний. При **[ʋ]** отвір менший, але також круглий. А от **[f]**, **[v]** – плоскощілинні в основних виявах – можуть ставати й круглощілинними, але це є наслідком коартикуляційного впливу огублених голосних.

Щілинні губні можна схарактеризувати також за розташуванням щілини – центральна чи бічна. Цей критерій розподілу залежить виключно від індивідуальних анатоמו-фізіологічних особливостей мовців. За нашими спостереженнями, локалізація утворюваної щілини – явище варіативне, оскільки в одного диктора одна й та сама фонема може реалізуватися, як із бічною, так і з центральною щілиною.

4. За формою і розміром губного резонатора: ступінь лабіалізації приголосних [4, с. 324–336]. Ознакою огублення є діяльність колового м'яза рота, який забезпечує випинання губ вперед, за рахунок чого утворюється додаткова губна зона загального резонатора. Такі характеристики помічаємо, коли лабіальні консонанти стоять поряд із огубленими голосними. Ступені лабіалізації при артикуляції складів губного з [u], [o] різні, що залежить від напрямку впливу – регресивного чи прогресивного, а також від індивідуальних характеристик мовців (у інформантів із повними губами додатковий губний фокус більш виражений, ніж у тих, хто має тонкі губи). Загалом більше випинання губ уперед притаманне складам із [u]. Додатковий губний фокус формується ще при первинному контакті губ. Окрім цього, подекуди було зафіксовано максимальний вияв коартикуляції губного з [u] у складі, що проявляється у формі губ, властивою [u].

Висновки. Аналіз відеозапису роботи зовнішніх артикуляторів, зокрема губної динаміки, довів, що артикуляційні особливості фокуса творення – губно-губного та губно-зубного – забезпечує комплексна робота власне губних м'язів, а також лицьових: великого і малого виличних м'язів, м'яза-опускача нижньої губи та м'яза-піднімача верхньої губи. Залежно від фонетичних умов, у яких перебував звук, або й від індивідуальних особливостей мовця, зовнішній фокус губних приголосних міг бути різним. Однак у живому мовленні губні мають набагато ширший діапазон варіативності, що об'єктивно продемонстрували індивідуальні для кожного мовця фони з різноманітними виявами артикуляційних рухів (наприклад, дещо іншою активністю лицьових м'язів, динамікою губ, асиметричним зміщенням щілини тощо). Тож вивчення варіативності губних приголосних у майбутньому варто продовжити з урахуванням психофізіологічних, соціальних, а також власне лінгвістичних детермінант із залученням інших прийомів експериментально-фонетичного методу та соціолінгвістичних методик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амвросьев, А. П. Пластическая анатомия. – Минск: Вышэйшая школа, 2015. 167 с.
2. Анатомія людини у 3-х томах. Т. 1 – Київ: Нова Книга, 2010. 368 с. Режим доступу: https://pidruchniki.com/78335/meditsina/myazi_fastsiyi_golovi
3. Касьянова О. А. Артикуляційна та акустична характеристика звукових реалізацій української фонемі /m/ (за матеріалами експериментально-фонетичного дослідження). Science and Education a New Dimension. Philology, VI (53), Issue: 182, 2018 Nov. С. 18–24.
4. Касьянова О. А. Звукове поле фонемі /в/: комбінаторні та позиційні алофони. Мовні і концептуальні картини світу. 2015. Вип. 1. С. 324–336. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2015_1_37
5. Касьянова О. А. Діапазон варіативності губних приголосних у сучасному українському мовленні (експериментально-фонетичне дослідження): дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Касьянова Олександра Андріївна; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології. Київ, 2021. 423 арк. + Додаток. Додатки: арк. 250–423 (окремий том).
6. Общая фонетика / С.В. Кодзасов, О.Ф. Кривнова. Москва: РГГУ, 2001. 592 с.
7. Речь. Артикуляция и восприятие / Чистович Л. А., Кожевников В. А. – Москва, 1965. 241 с.
8. Labov, W. The social stratification of English in New York City, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 2006. URL: https://antroling.wikispaces.com/file/view/Labov_The+social+stratification+of+English+in+NYC.pdf
9. Sonesson B. The functional anatomy of speech organs. Manual of phonetics. Ed. by B. Malmberg. New-York-Amsterdam-London, 1974. P. 45–76.

REFERENCES

1. Amvrosev, A.P. Plastycheskaia anatomyia. Mynsk: Vysshiaia shkola, 2015. 167 s.
2. Anatomiiia liudyny u 3-kh tomakh. T.1 Kyiv: Nova Knyha, 2010. 368 s. URL: https://pidruchniki.com/78335/meditsina/myazi_fastsiyi_golovi
3. Kasianova O.A. Artykuliatsiina ta akustychna kharakterystyka zvukovykh realizatsii ukrainskoi fonemy /m/ (za materialamy eksperymentalno-fonetychnoho doslidzhennia). Science and Education a New Dimension. Philology, VI (53), Issue: 182, 2018 Nov. S.18–24.
4. Kasianova O.A. Zvukove pole fonemy /v/: kombinatorni ta pozytsiini alofony. Movni i kontseptualni kartyny svitu. 2015. Vyp. 1. S. 324–336. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2015_1_37
5. Kasianova O.A. Diapazon variatyvnosti hubnykh pryholosnykh u suchasnomu ukrainskomu movlenni (eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia): dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / Kasianova Oleksandra Andriivna; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, In-t filolohii. Kyiv, 2021. 423 ark. + Dodatok. Dodatky: ark. 250–423 (okremyi tom).
6. Obshchaia fonetyka / S.V. Kodzasov, O.F. Kryvnova. Moskva: RHHU, 2001. 592 s.

7. Rech. Artykuliatsiya y vospriyatye / Chystovykh L.A., Kozhevnykov V.A. Moskva, 1965. 241s.

8. Labov, W. The social stratification of English in New York City, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 2006. URL: https://antroling.wikispaces.com/file/view/Labov_The+social+stratification+of+English+in+NYC.pdf

9. Sonesson B. The functional anatomy of speech organs. Manual of phonetics. Ed. by B.Malmberg. New-York-Amsterdam-London, 1974. P. 45–76.

Стаття надійшла до редакції 08.12.22

O. A. Kasianova, PhD

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**THE RANGE OF VARIABILITY OF LABIAL CONSONANTS
IN SPEECH OF PHILOLOGISTS
(on the materials of the #Skovoroda300 video marathon)**

The issues of language and speech variability are currently studied within sociolinguistics and socially oriented disciplines such as interlinguistics, sociophonetics, social dialectology, experimental sociolinguistics, and so on. New approaches and the tendency to multidimensional study of speech phenomena deepened the interest in studying sound changes which demonstrate greater potential of speech rather than language as a socio-historical and abstract phenomenon does.

The material for the study of labial consonants was the oral literary Ukrainian speech of 11 speakers from video marathon #SKOVORODA300. The article describes most representative articulatory acoustic pictures for each labial consonant.

The scholarly novelty of the article refers to the fact that in general phonetics there is no description of labial consonants separately as a group taking into account acoustic, articulatory aspects. Our article considers labial consonants in terms of combination of the labial and lingual activity, which has led before to misunderstanding and sometimes misleading description of the nature of the mentioned group of consonants. The paper demonstrates the sound field for each occurrence of the labial which is possible at the level of the norm. Combination of sociophonetic and phonetic methods helped us to define the reasons for variability of the qualitative features of labial sounds and to trace the direction of their development.

Each labial phoneme as a subject of the research is analyzed by the example of one group selected on the sociophonetic basis. The unifying criterion for the group was belonging to the profession of philologists, who as a source of research of allophone variation of labial phonemes were distinctive from the perspective of regional (all the speakers were from different regions of Ukraine) and age (adults and youth) criteria.

The article illustrates that the sound field of each labial consonant can be extended by moving beyond the pronunciation norm and considering variability from the perspective of individual physiological characteristics. It means that the sound field of labial phonemes is determined by the language system, but which, like any part of the system, is open to changes, dynamic and socially and individually dependent.

Keywords: *the modern Ukrainian literary speech, phonetic variability, labial consonants, experimental phonetic method, articulatory and acoustic features.*